

Vorbij het geheugen

Maria Stepanova
Voorbij het geheugen

EEN FAMILIEGESCHIEDENIS

Vertaald door Jan Robert Braat

2019

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van
het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Copyright © 2019 Maria Stepanova
Copyright Nederlandse vertaling © 2019 Jan Robert Braat
Oorspronkelijke titel *Памяти памяти* (In memoriam
het geheugen)
Oorspronkelijke uitgever Novoje Izdatelstvo, Moskou
Omslagontwerp Marry van Baar
Omslagillustratie privéarchief auteur
Foto auteur Valery Shibanov
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 031 5030 7
NUR 302

debezigebij.nl

Inhoud

DEEL I

- 1 Andermans dagboek 11
- 2 Hoe het begon 27
- 3 Een paar foto's 47
- 4 Seks tussen doden 61
TUSSENHOOFDSTUK: 1943 73
- 5 De aleph en de gevolgen 77
- 6 Ontluikende liefde 85
- 7 Facetten van onrechtvaardigheid 97
TUSSENHOOFDSTUK: 1930 110
- 8 Defecten en diversies 112
TUSSENHOOFDSTUK: 1934 124
- 9 Keuzeprobleem 131

DEEL II

- 1 Het Joodje duikt onder 147
TUSSENHOOFDSTUK: 1905–1915 158
- 2 Goldchain telt op, Woodman trekt af 172
- 3 Mandelstam verwerpt, Sebald verwerft 187
TUSSENHOOFDSTUK: 1947 202
- 4 Enerzijds, anderzijds 204
- 5 Charlotte of de ongehoorzaamheid 219
TUSSENHOOFDSTUK: 1980, 1982, 1983, 1985 239
- 6 Jakobs stem, Esaus foto 248
- 7 Ljodik of het zwijgen 262

- 8 Joseph of de gehoorzaamheid 300
9 Wat ik niet weet 320

DEEL III

- 1 Je lot ontloop je niet 345
2 Ljonitsjka uit de kinderkamer 379
3 Jongens en meisjes 411
4 De dochter van de fotograaf 439

Tot slot 457

Wat heb je aan een boek, dacht Alice, zonder plaatjes of gesprekken?

Lewis Carroll

Oma zei: 'Kijk, nou is hij al ouder. Met levenden mag je drinken zoveel je wil, maar niet met doden.'

Dat begreep ik niet.

'Met doden? Kan dat?'

'Nou en of,' zei oma. 'De meesten drinken met doden. Moet je niet doen. Eén glaasje kost een eeuw. Twee glaasjes twee eeuwen. Drie glaasjes drie. Als je dan de straat op gaat is het drie eeuwen later. Niemand herkent je meer, het is een andere tijd.'

Ze willen me zeker bang maken, dacht ik, omdat ik een kind ben.

Viktor Sosnora

'Wat erg!' zeiden de dames. 'Maar verbaasde u dat?'

Alexander Poesjkin

DEEL I

Andermans dagboek

Mijn tante stierf, mijn vaders zus, ze was net tachtig. We hadden geen nauwe band, en daarachter stak een lange reeks familiemisverstanden en gevoeligheden; mijn ouders hadden met haar een, zoals dat heet, gecompliceerde relatie gehad, we zagen elkaar zelden, tussen ons was bijna niets speciaals ontstaan. We belden elkaar af en toe, zagen elkaar nog minder, en met de jaren en haar uitgetrokken telefoonstekker ('Ik wil niemand horen!'), was ze steeds verder verdwenen in haar zelfgebouwde kader: de talloze spullen en spulletjes waarmee haar flatje vol stond.

Tante Galja had geleefd op haar droom van schoonheid: het definitieve verplaatsen van meubels, schilderen van muren en ophangen van gordijnen. Ze was ooit, jaren geleden, begonnen met een grote opruiming die haar woning geleidelijk in beslag had genomen. Alles werd continu doorploegd en op nut getoetst; de inboedel moest gesorteerd en gesystematiseerd, elk kopje vereiste beraad, boeken en papieren waren niet meer zichzelf maar werden tot bezetters van ruimte: tot hopen en stapels op een kamerbrede barricade. Er waren twee kamers en afhankelijk van de door de spullen veroverde ruimte, verhuisde Galja van de ene naar de andere, met medeneming van het strikt noodzakelijke. Maar ook daar begon een proces van sorteren en herzien; haar flatje leefde met uitgestulpte ingewanden die niet meer terug naar binnen konden. Niets was meer belangrijk of onbelangrijk; alles had op de een

of andere manier een betekenis, vooral de in de loop van tientallen jaren vergaarde en vergeelde kranten, hoge kolommen knipsels die de muren en het bed ondersteunden. Voor de woonster was nog slechts plaats op een doorgezakte kleine divan, waarop zij en ik dan ook zaten, die keer die me vooral is bijgebleven, te midden van een hoge zee van prentbriefkaarten en tv-gidsen. Ze probeerde me te voeden met een soort courgettes en me vol te stoppen met dure, voor bezoek bewaarde chocolaatjes, waarvoor ik gegeneerd bedankte. Het bovenste, dichtstbij knipsel was ‘Welke icoon voor uw dierenriemteken’, met daarboven keurig de naam en verschijningsdatum van de krant, in vlekkeloos handschrift, blauwe inkt op levenloos papier.

We arriveerden ongeveer een uur na het telefoontje van de verpleegster. De halfdonkere trap leek te zoemen: op de treden en de overloop stonden en zaten onbekenden die al op de een of andere manier haar dood hadden vernomen en zich er als eersten heen hadden gespoed – om hun rituele diensten aan te bieden, hulp met paperassen, wegbrengen-verklaren-uitzoeken. Wie had hen ingelicht? Politie, artsen? Een van hen liep met ons mee de kamer in en bleef staan zonder zijn jas uit te doen.

Tante Galja overleed tegen de avond van 8 maart, Internationale Vrouwendag, van mimosa en wenskaarten met jonge eendjes, een van de dagen waarop ons gezin gewend was bijeen te komen, rond de uitgeklapte brede eettafel met robijnrode glazen spuitwater en vier steevaste salades: wortelsla met walnoot, bietensla met knoflook, kaassalade en huzarensla als de grote gelijkmaker. Dat was in geen dertig jaar gebeurd, dat was al voorbij voordat mijn ouders naar Duitsland verhuisden, Galja woedend achterbleef en de kranten uitkwamen met op-

windende artikelen: horoscopen, recepten en de laatste huis-middeltjes.

Ze wou absoluut niet naar het ziekenhuis, en met reden. In het ziekenhuis waren haar ouders gestorven, mijn opa en oma, en mijn tante had ook haar eigen ervaringen met de staatsgeneeskunde. Desondanks was het zover gekomen dat de eerste hulp zou worden gebeld; dat zou ook gebeurd zijn als het geen feestdag geweest was en er werd besloten tot maandag te wachten, zo kreeg Galja de kans zich op haar zij te draaien en in haar slaap te sterven. In het vertrek ernaast, waar de verpleegster woonde, hingen foto's en tekeningen van mijn vader in een schaakbordpatroon, heel veel, over de hele breedte van de muur; vlak bij de deur hing een zwart-witfoto, door hem genomen in de jaren zestig, uit mijn favoriete serie over een dierenkliniek. Een prachtfoto: tegen de muur van de wachtkamer, schouder aan schouder, een hond met zijn baasje, een somber kijkende jongen van een jaar of veertien met zijn boxer.

De flat stond er nu perplex en gekrompen bij, vol plotseling ge-devalueerde spullen. In de hoeken van de grote kamer zwegen dorre televisieskeletten. De enorme nieuwe koelkast stond afgeladen met een voorraad diepvriesbloemkool en bevroren broden ('Misja eet graag brood, koop wat extra.'). In de kasten stonden nog steeds de boeken die je bij je bezoeken als een familielid begroette: *Spaar de spotvogel*, de zwarte Salinger met een jongetje erop, de blauwe ruggetjes van de Dichtersbibliotheek, de grijze Tsjechov, de groene Dickens. Op de planken stonden oude bekenden: een hond van hout en geel plastic en een houtgesneden beer met een wimpeltje. Het leek alsof ze allemaal voorafgaand aan een reis even waren gaan zitten, tegelijk twijfelend aan hun eigen nut.

Toen ik een paar dagen later Galja's papieren ging uitzoeken, zat er tussen de foto's en wenskaarten bijna niets *schriftelijks*. Er was warm ondergoed in vele lagen, lange jaegeronderbroeken en mooie nieuwe jasjes en rokken, bedoeld voor een speciale feestelijke gelegenheid en daarom ongedragen en nog steeds ruikend naar Sovjetwinkels. Er lag een geborduurd mannenhemd van voor de oorlog en kleine benen broches, opengewerkt en meisjesachtig – een roos, nog een roos, een kraanvogel. Ze kwamen van Galja's moeder, mijn oma Dora, en waren al zo'n veertig jaar door niemand gedragen. Tussen dat alles bestond een onvoorwaardelijk direct verband: het had alleen zin en betekenis als geheel, in het brede kader van een voortgaand leven, en nu viel het voor mijn ogen tot stof uiteen. In een boek over de werking van hersenen las ik eens dat om een mensengezicht als gezicht te herkennen, niet alleen de gezamenlijke trekken nodig zijn, maar ook het ovaal. Zonder het ovaal kom je er niet: het ovaal begrenst onze geschiedenis en bundelt die tot een vatbare eenheid. Zo'n ovaal kan het leven zelf zijn, zolang het voortduurt, of post mortem, de verbindende verhaallijn over wat geweest is. De toegewijde, zich ineens afval voelende inboedel, was op slag ontmenselijkt en was elke herinnering en betekenis kwijt.

Terwijl ik me erover boog en mijn taak uitvoerde, verbaasd over het feit dat er in zo'n lezend huis zo weinig was geschreven, sloeg ik met weifelende behoedzaamheid een paar woordtoetsen aan die ik kon vinden; een paar zinnen uit een nabij of ver verleden, verhalen over *baasje Barboska*, vragen over hoe het gaat met het *joch* (mijn groter wordende zoon), verhalen over een tocht door de velden, in de jaren dertig, een snel verfliegend, niet meer terug te roepen taalweefsel. 'Ik zou nooit "chic" zeggen, alleen "prachtig"!' zei Galja eens streng tegen mij, en nog zoiets, dat ik al niet meer weet, *poe* voor vader, berichten over vriendinnen en buurvrouwen, nieuws uit een zeer eenzaam, zichzelf voedend leven.

Toch was haar flat wel degelijk een schrijfplek geweest, zoals ik snel ontdekte. Tussen de spullen waarvan tante Galja tot op het laatst niet kon scheiden, waarnaar ze steeds weer vroeg en tastte, zaten vele volgeschreven agenda's met een jarenlang bijgehouden dagelijkse kroniek, geen-dag-zonder-regel, in net zo'n vast regime als opstaan en wassen. Ze lagen nog steeds in een houten kist bij het hoofdeind van haar bed, het waren er veel: genoeg voor twee grote tassen, waarin ik ze mee naar huis nam, naar de Banny-dwarsstraat, waar ik ze meteen begon te lezen, op zoek naar een verhaal, een verklaring, een ovaal. En ik las ze; het waren merkwaardige dagboeken.

De gretige lezer van allerlei dag- en notitieboeken verdeelt ze in twee duidelijke categorieën. De ene is speciaal geschreven als officieel commentaar en dus bedoeld voor de buitenwereld. Het notitieboek is een oefenterrein, een plaats om je externe zelf te testen en te trainen, en blijkt, als een soort dagboek van Marie Bashkirtseff, een open verklaring, een oneindige monoloog, gericht tot een onzichtbare maar duidelijk sympathiserende instantie.

Ik houd meer van de andere categorie, het dagboek als werkgereedschap, pasgemaakt op de hand van één bepaalde vakman, waar een ander dus weinig mee kan. Toch lijkt me de term 'gereedschap', afkomstig van Susan Sontag, die het genre tientallen jaren beoefend heeft, niet helemaal juist. Sontags notitieboeken, en niet alleen de hare, dienen niet zomaar als ideeënwangzak of voor een snelle schets om later uit te werken. Daarnaast is dat noteren ook een dagelijkse gewoonte die een bepaald soort mensen niet kan missen: het biedt een steunende structuur aan hun liefde voor de werkelijkheid en hun geloof aan de continuïteit ervan. Die teksten zijn bedoeld voor één, en dus extra geboeide, lezer. Waar hij het schrift ook op-

slaat, kan hij zich overtuigen van zijn eigen werkelijkheid, met een verzameling aanwijzingen die bevestigen dat het leven een geschiedenis is en een duur heeft, en vooral dat elk punt van het verleden binnen handbereik ligt.

De meeste aanwijzingen (de in Sontags dagboeken zo rijkelijk aanwezige opsommingen van films en gelezen boeken, lijsten mooie woorden, het verleden samengevat als een snoer gedroogde paddenstoelen) hebben maar zelden een direct resultaat of gevolg, ze groeien niet uit tot een boek, artikel of film, vormen geen startblok voor echt werk. Ze willen niemand iets duidelijk maken (behalve de auteur zelf, maar in zo'n steno dat soms nauwelijks te begrijpen valt wat wordt bedoeld). Het notitieboek is een ijskast voor het opslaan van bederfelijke herinneringen, een plek voor het bewaren van getuigenissen en bevestigingen, materiële blijken van immateriële verhoudingen, om Gontsjarovs formule te gebruiken.

Het heeft iets vaags onprettigs, alleen al door de redundantie; en ik weet waar ik het over heb, ook mijn eigen werknottities vind ik vaak ballast: dode, overbodige last waarvan ik me graag zou ontdoen, maar wat blijft er dan van me over? In haar boek *The Silent Woman* beschrijft Janet Malcolm een interieur dat doet denken aan mijn eigen opschrijfboekjes, een nogal onaangenaam gevoel. Ik herinner me een verzameling kranten, boeken, volle asbakken, stoffige Peruaanse souvenirs, vuile vaat en pizzadozen, blikjes, doosjes, openers, Wie-is-Wie-naslagwerken die voor precieze kennis staan en voorwerpen die nergens voor staan omdat ze allang nergens meer op lijken. Malcolm vond dat huis zoiets als Borges' aleph, *een monstrueuze allegorie van de waarheid*, een brij van onopgehelderde feiten en versies die dan ook geen zuivere historische orde oplevert.

Maar de dagboeken van mijn tante Galja waren van een heel apart soort: terwijl ik ze las, werd hun eigenaardige textuur – het best te vergelijken met een wijdmazig net – steeds mysterieuzer en interessanter.

Toen ik klein was zag je op grote kunstexposities altijd een bepaald soort bezoekers rondlopen – om de een of andere reden vooral vrouwen. Ze liepen van schilderij naar schilderij, bogen zich over naar de informatiebordjes en noteerden iets op lijstjes of in schriftjes. Op een gegeven moment begreep ik dat ze gewoon alle tentoongestelde werken opschreven tot een soort eigen handgemaakte catalogus – een haast immateriële kopie van het geziene. Ik vroeg me af waarom, tot ik begreep dat die opsomming hun een illusie van bezit verleende: de expositie zou aflopen en uiteenvallen, maar hun papier zou de orde van de onder hun neus verdwijnende schilderijen en beeldhouwwerken in hun oorspronkelijke vorm bewaren zoals het was, zodat deze nooit verging.

Galja's dagboeken waren net zo'n opsomming van dagelijkse gebeurtenissen, verbazend gedetailleerd en tegelijk verbazend verzwijgend. Ze documenteerden altijd nauwkeurig haar opsta- en bedtijden, de titels van tv-uitzendingen, het aantal telefoontjes en de namen van de gespreksgenoten en wat er was gegeten en gedaan. Maar wat virtuoos en angstvallig werd omzeild, was de inhoud van de dag, de vulling. Er stond bijvoorbeeld 'gelezen', maar geen woord over de inhoud en wat die voor haar had betekend; en dat gold voor alles in haar lange en volledig vastgelegde leven. Uit niets bleek wat voor leven het was geweest – niets over zichzelf, niets over anderen, niets dan minutieuze details, een precieze kroniek van het verstrijken van tijd.

Ik dacht steeds dat haar leven nog wel ergens zou opduiken, zich desnoods maar één keer zou laten zien om zich uit te spreken. Er was in dat leven tenslotte intensief gelezen, dus nagedacht, naast zacht gepruttel door verschillende stemmingen en

kwetsingen, waarmee mijn tante lang had gezeten. Iets daarvan moest toch bewaard zijn gebleven en naar buiten komen in de een of andere woedende passage, waarin tante ons en de wereld eerlijk zou vertellen wat ze van ons dacht.

Maar niets daarvan. De schriften bevatten betekenisnuances, halfinten en tekstrimpels met beheerste emotie: een 'hoera' in de marge als mijn vader of ik gebeld had, een paar onverklaarde bitterheden bij de geboorte- en sterfdata van haar ouders. Dat was eigenlijk alles. Alsof elke notitie, elk jaarlijks volgeschreven deel vooral tot taak had een betrouwbare getuigenis van haar uiterlijke leven na te laten, maar haar echte, innerlijke leven voor zichzelf te houden. Alles tonen. Alles verzwijgen. Eeuwig bewaren.

Wat koesterde ze zo in die schriften? Waarom hield ze ze tot de laatste dag bij zich, waarom vreesde ze dat ze verloren zouden gaan en vroeg ze om ze dichterbij te schuiven? Misschien had de geschreven tekst, dat verslag over eenzaamheid en onmerkbaar wegglijden naar het niets, voor haar toch de kracht van een concluderende aanklacht: de wereld en wij moesten dat alles lezen en eindelijk begrijpen hoe slecht we haar hadden behandeld.

Of zou zij – vreemd idee – in die karige gebeurtenissen een substantie van vreugde hebben gevonden die ze onsterfelijk moest maken en omzetten in een reeks manuscripten die niet branden maar wel spreken, zonder te willen getuigen? In dat geval is dat haar gelukt.

11 oktober 2002

Weer van achteren begonnen: nu 1:45. Net handdoeken, nachthemden enz. in de week gezet, maar niets donkers. Beddengoed komt nog. Eerder alles van het balkon gehaald. Buiten is het +3 °C, straks bevriest de groente nog! Pompoen schoongemaakt en zolang in stukken in een bak gelegd, moet ik nog invriezen. Alles heel lang-

zaam! Heb er twee uur over gedaan, bij een variétéprogramma op RTR, en daarna weer even. Daarvoor thee met melk.

Van 16 tot 18 u. geslapen, ik moest even liggen, ik kon niet meer. Daarvoor een telefoontje van T.V. over de telefoon in de Vojkovskaja. Hij had voor 12u. gebeld: of mijn tv werkte. Die had de hele dag op geen enkel kanaal gewerkt. Ik was ongeveer om 8 opgestaan, toen Serjozja (de onderhuurder – ms) in de badkamer was, en vertrok na 9u, na lange voorbereiding. Lang op bus 3 gewacht, kwam om 9:45. Had beter de 171 kunnen nemen. Overall alles al vol mensen, alles duurde lang. Oeralskaja, busstation, kranten. Heb wel een pompoen gekocht, de eerste dit seizoen, en wortelen. Rond 12 u. thuis. Wilde naar *Colombo* kijken. Maar 's nachts na 1:45 u. m'n bloeddruk gemeten en een clofeline genomen, gewacht tot bloeddruk daalde, voordat ik de andere medicijnen zou nemen. Twintig minuten rondgerommeld, ten slotte geen bloeddruk meer gemeten, om 3 uur in bed.

8 juli 2004

Vanaf de vroege ochtend een zonnige dag, zonder regen. 's Morgens koffie met gecondenseerde melk en rond 11 uur naar de Altajskaja. Het was er stampvol, ik heb lang, tot 13 uur, aan de vijver naar het groen, de wolken en de lucht zitten kijken. Heb zitten zingen, voelde me zo blij!

Op de paadjes werd gewandeld met honden en kindjes in kinderwagens, hele groepen zaten in zwempak te zonnebaden en vrolijk te ontspannen.

Toen ik kon betalen zonder in de rij te hoeven staan, kocht ik kwark en zwierde naar huis. De nieuwe school heeft zulk weelderig groen – hoog opgeschoten klaver, egelantier – ongelofelijk mooi! En onderweg speelden

jongetjes in een kapotte auto. Ze hadden een plastic fles vol peultjes. Eetbare, zeiden ze.

11 oktober 2005

Niet geslapen en ook geen zin om op te staan, te bewegen, iets uit te voeren... om 10:40 de post gehaald, weer gaan liggen. Sveta kwam gauw, zo'n handigerd, die kan beter inkopen dan ik! Thee gedronken en de hele dag gelegen. Vl. Vas. voor zijn post bedankt!... Bobrova belde me over 12-en. Is er al sinds donderdag...

Heb Morosko op nr. 79 opgebeld, Ira van de Centrale Verzekering, 's avonds Joertsjoek. Bij de tv de was van de stoel opgeruimd. Om 23:30 naar bed.

Warm. Tonja's rokje aangetrokken. 'Een kleurloos grijs leven, dat niemand nodig heeft.' Overdag thee, 's avonds koffie! En geen enkele trek!

Toch was één aantekening anders dan de andere, die van 17 juni 2005.

's Morgens Sima gebeld. Daarna het album tevoorschijn gehaald. Zoals altijd alle foto's eruit geschud en lang bekeken. Geen zin in eten, de foto's wekten zo'n weemoed, tranen en droefheid over de verstreken tijd, en over iedereen die er niet meer is, en over m'n domme, of liever zinloze leven, over de leegte in m'n ziel... Ik wou nergens aan denken.

Weer in bed gaan liggen en vreemd genoeg de hele dag, god weet hoe, geslapen, bijna zonder op te staan, tot 's avonds 20 uur, en toen, na een glas melk en gordijnen dichtdoen, weer gaan liggen en verder geslapen, ver van de werkelijkheid. Slaap is redding.

Er gingen een paar maanden of jaren voorbij. Galja's schriften lagen hier en daar een beetje tussen de andere papieren die je niet opruimt omdat je ze straks nog nodig denkt te hebben, zodat ze met het andere huisraad onder je handen mee verouderen. Ik dacht eraan, toen ik in Potsjinki terecht kwam.

Het afgelegen provinciestedje Potsjinki, in het district Arzamas, ruim tweehonderd kilometer van Nizjni Novgorod, genoot bij ons thuis een twijfelachtige reputatie. Daarvandaan was de hele familie vertrokken en nooit teruggekeerd, in zeventig jaar was geen poging ondernomen. Nabokov noemt het leven een zwakke lichtspleet tussen twee diepzwarte eeuwigheden, de zwartste is de eerste, de eeuwigheid waarin we nog niet bestonden; ons familiegeheugen beschouwde dat uitgestorven plaatsje, dat niemand interesseerde, als net zo'n zwart gat.

De familie daar moest reusachtig geweest zijn; ik herinnerde me vaag verhalen over meer dan tien broers en zussen, foto's van paard-en-wagens en houten gebouwtjes, maar dat alles viel in het niet bij de latere onwaarschijnlijke avonturen van mijn in Potsjinki geboren overgrootmoeder Sarra Ginzburg. Die had het niet alleen gepresteerd om in de gevangenis te zitten, nog in de tsarentijd, maar ook om een tijd in Parijs te wonen, voor arts te studeren en Sovjetkinderen te genezen, inclusief mijn moeder en mij; alle verhalen over haar hadden de lauriersmaak van legende. Niemand was ooit op het idee gekomen de bronnen te controleren.

Eén familielid had trouwens plannen gehad voor een expeditie naar het ooit grote, maar in een eeuw gekrompen Potsjinki, een soort pooltocht, een onderneming waartoe de man ook de naaste en verre familieleden (onder wie ik) probeerde op te porren. Hij bezat verbluffend heldere ogen en een onuitputtelijk enthousiasme dat de drijfkracht leverde waarvan hij de motieven met de volwassenen overlegde. Hij was zelden in Moskou en toen hij op een keer de expeditie kwam bespreken,

trof hij ineens mijn ouders niet meer aan: die woonden inmiddels in Duitsland en ik vertegenwoordigde het gezin. Hoewel dergelijke sentimentele reizen nooit bij me waren opgekomen, liep ik plotseling makkelijk warm: onze bakermat leek voor het eerst haalbaar, dus reëel. En hoe meer de ander bleef wijzen op de enorme afstand en ontberingen die de reis hachelijk maakten en daarom voorbereiding, planning en denkwerk vergden, des te meer het tot me doordrong dat de plaats wel degelijk bereikbaar was. Onze Ljonja uit Saratov was van plan *met de familie* naar Potsjinki te reizen, een soort terugkeer van de stammen van Israël, die zeker talrijk zouden zijn; hij bleef dan ook bezig met de plannen tot hij een jaar of tien geleden overleed. Potsjinki bleef even onzichtbaar als het verzonken Kitezj*.

Zo was ik toch geleidelijk dichterbij gekomen. Wat me zover had gebracht weet ik niet, en al helemaal niet wat ik daar dacht aan te treffen, maar ik was voor mijn vertrek op internet gaan surfen om mijn beeld scherper te krijgen. De plek bleek totaal niet van deze wereld, lag op een oude kaart ver achter Arzamas, in het Loekojanov-district, in de buurt van Poesjkins Boldino, bij plaatsjes met namen als Oetka (eend) en Pogibelka (verderf). In die contreien reden zelfs geen treinen en van het dichtstbijzijnde spoorstation was het nog drie uur rijden. We besloten niet ingewikkeld te doen: vanaf Nizjni rechtstreeks met de auto.

We vertrokken 's morgens vroeg, langs roze, nog niet van de winter herstelde lanen. De eigenaardige stadsomgeving – met geheugenflarden, half industrie, half houten huizen die met hun hekken en schuttingen geen duimbreed weken voor de nieuwe wereld – daalde af in diepe dalen en dook dan weer achter de ruiten op. Eenmaal op de straatweg kreeg de auto

* Legendarische onzichtbare stad onder het water van het Svetlojarmeer in de buurt van Nizjni Novgorod.

vaart en haalde een waanzinnig racetempo; de chauffeur, vader van een zoon van drie maanden, zat met zijn handen aan het stuur geringschattend te zwijgen. De weg steeg en daalde op spaarzame golven, onder de sparren lagen paardendekjes aftandse sneeuw. Met elke afgelegde kilometer werd de wereld armer. In de zwartige dorpen glansden gloednieuwe witte kerken als het porselein van gebitskronen. Ik had een reisgids bij me die de schoonheden aanpreef van Arzamas, dat we allang rechts achter ons hadden, en een boekje over Potsjinki, van twintig jaar terug. Daarin werd de winkel vermeld van *de Jood Ginzburg* die in naaimachines deed, en dat was het. Over de heldhaftige Sarra geen woord.

We reden urenlang. Eindelijk verschenen er sombere, niet Mandelstams-Toscaanse, maar Umbrische heuvels met de kleur van donker koper, gelijkmatig, zoals in- en uitademen. Soms lichtte er kort een waterspiegel op. Na de afslag naar Boldino doken er af en toe Poesjkin-gedenktekens op; de platte-landsgeliefde van de dichter zou afkomstig zijn uit het dorp Loekojanov, waaraan het district zijn naam ontleende. Er stonden kleine kuddes bomen in de wei.

Het stadje was gebouwd langs een as waarvan links en rechts keurige dwarsstraten aftakten. Aan het eind van de hoofdstraat stond een fraaie classicistische kerk, volgens de reisgids de Christus'-geboorte-kathedraal, waar ooit priester Orfanov had gediend. Die achternaam was me bekend: Valja Orfanova deed me in mijn kindertijd weleens de groeten en vroeg mijn moeder een keer namens haar een boek voor mij te kopen, *zodat Masja me niet vergeet*. Bij de tweedehandsboekwinkel koos mijn moeder een deeltje Sologoeb. Jammer genoeg was dat *Groot gebeier*, een bundeltje revolutionaire verzen uit 1923; frasen als 'Ik ben een vrije proletaar en in mijn borstkast vlamt een hart' konden er naar mijn toenmalige maatstaven volstrekt niet mee door, en de wel degelijk aanwezige klank kon ik nog niet waarderen.

Het officierspaard
Bij de vijand gehard
Trapte recht
Regelrecht op mijn hart.

Op het lege plein, waar je zo gauw mogelijk weg wilde om ergens iets te zien en aan te raken, werden we begroet door Maria Alexejevna Foefajeva, de lokale Potsjinki-historica. Hoewel het zondag was ging voor ons de bibliotheek open, het plaatselijke cultuurcentrum, waar net een expositie liep van aquarellen die Potsjinki's huizen en straten van een eeuw geleden lieten zien. Iemand had ze opgestuurd uit Duitsland, ze kwamen van een familie die hier vanaf het eind van de negentiende eeuw had gewoond en waarvan ik me de achternaam nog uit mijn kindertijd herinnerde: Getling. De plaatjes waren bont en *gemütlich*; in dat vrolijke huisje met kaasjeskruid en het bord 'Apotheek' had Augusta Getling, de zus van de kunstenaar, nog mijn jonge overgrootmoeder klaargestoomd voor het gymnasium. Het huis stond er nog, ontdaan van het bordesje en nu bekleed met een soort beton; de bloemen en houtgesneden raamluizen waren verdwenen. Maar waar mijn Sarra met haar familie had gewoond, in het begin van de twintigste eeuw, met de ruime binnenplaats en paard-en-wagen, dat wist niemand.

En daarbij bleef het, meer was er niet, net als in de dagboeken van tante Galja, waar je het moest doen met weerberichten en lijsten levensmiddelen en tv-uitzendingen. Wat erachter schemerde en zoemde, had geen haast zich bloot te geven en was dat ook niet van plan misschien. We werden op thee getrakteerd en mee uit wandelen genomen. Ik speurde de grond af, alsof ik hoopte een kopeke te vinden.

Het huidige dorp verbloemde niet de trekken van de stad die ooit onderdak had geboden aan de grootste paardenmarkt van het district, zo niet van de hele provincie. We staken het vroegere marktplein over, de vlakte was nu begroeid